

Styre: Fakultetsstyret ved Det juridiske fakultet
Styresak: 75/21
Møtedato: 26.10.2021
Journalnummer: 2021/203

ORIENTERING OM PROSESS MED Å UTVIKLE LLM-PROGRAM VED FAKULTETET

Bakgrunn

LLM er forkortelse for det latinske Legum Magister, og betyr Master of Law. Internasjonalt er dette en kjent betegnelse for mastergrader av varierende lengde, men som har det til felles at de tas som en påbygning etter enten en bachelorgrad i juss eller etter et integrert masterprogram i juss for å gi en grundig faglig spesialisering innenfor et bestemt rettsområde. Oftest vil enten bachelorgraden eller et integrert masterprogram være tilstrekkelig for å praktisere juss i det aktuelle landet, slik at LLM-grader som tilbys i tillegg til det juridiske profesjonsstudiet, ofte har internasjonale studenter som målgruppe.

Det har i nærmere 20 år vært et ønske om å opprette et engelskspråklig LLM-program også ved vårt fakultet, og dette har vært et uttalt mål i fakultetets strategi for 2011-2015¹ og 2016-2022² og i tilhørende handlingsplaner for internasjonalisering. Begrunnelsen for å opprette LLM-program ble i 2009 oppsummert slik³:

- å styrke vår konkurranseevne i rekrutteringen av utenlandske studenter – pr i dag har vi stor overvekt av utreisende i forhold til innreisende⁴
- å øke undervisningssatsingen på de feltene vi har faglige/vitenskapelige satsingsområder. Profilerings gjennom en LLM-grad vil ventelig gi betydelig virkning i rekruttering av studenter til feltet.
- økt internasjonalisering er et mål i seg selv, både for UiB og for fakultetet.

Siden 2009 har det skjedd store endringer på internasjonaliseringsområdet. Blant annet har antallet innvekslingsstudenter mer enn doblet seg i perioden, og siden 2014 har tallet på innvekslingsstudenter vært høyere enn antallet utvekslingsstudenter. Nærmere 50 % av

¹ Strategiplan for Det juridiske fakultet 2011-2015 <https://www.uib.no/jur/22517/strategiplan-det-juridiske-fakultet-2011-2015#hovedstrategier-for-utdanningsvirksomheten>

² <https://www.uib.no/jur/101186/strategiplan-det-juridiske-fakultet-2016-2022#utdanning-av-juristar-for-morgondagen>

³ Se sak 63/09 til Fakultetsstyret 1. september 2009.

⁴ Dette har endret seg etter 2009. Fra og med 2014 har fakultetet hvert år mottatt flere innreisende utvekslingsstudenter enn det antall utreisende utvekslingsstudenter vi har sendt ut. Kilde: Database for statistikk om høyere utdanning: Utvekslingsopphold

studentene som oppnår mastergrad i rettsvitenskap ved fakultetet har utveksling som del av graden, og antallet utvekslingsavtaler har økt.

Proessen så langt

Spørsmålet om oppretting av LLM-program ved fakultetet har tidligere vært behandlet av styret både i 2005⁵ og i 2009⁶. I 2008⁷ fikk fakultetet den nødvendige tillatelsen fra departementet til å opprette en LLM-grad på 90 studiepoeng (Graden Master of Laws). I 2009 sendte daværende dekan ut en invitasjon til de vitenskapelig ansatte om å fremme forslag til hvilke fagområder det kunne være aktuelt å opprette LLM-program innenfor. Det kom inn flere forslag. Når oppretting av et LLM-program likevel ikke ble realisert i løpet av strategiperioden 2011-2015 var det begrunnet i fakultetets ressursituasjon og at undervisningskrefter til et LLM-program ville komme til å gå på bekostning av allerede utilstrekkelige undervisningskrefter i det femårige masterprogrammet i rettsvitenskap.

Våren 2021 fikk fakultetsstyret igjen spørsmålet om oppretting av LLM-grad på sitt bord⁸ da Forskergruppen i EU-/EØS-, konkurranse- og markedsrett på eget initiativ fremsatte et forslag om opprettelse av LLM-grad i «EU & EEA Law». Styret fikk forslaget til orientering. I etterkant ble det via Fakultetsnytt sendt ut en invitasjon om å ta kontakt med studiedekanen dersom andre fagmiljøer hadde tanker om mulige LLM-program de kunne ønske å få opprettet. Tre nye miljøer meldte sin interesse:

- Forskergruppe for naturressurs-, miljø- og utviklingsrett med forslag om LLM i Ocean Law.
- Forskergruppe for sivilprosess og konfliktløsning med forslag om LLM i Mekling.
- Forskergruppe for informasjons- og innovasjonsrett med forslag om LLM i Innovasjonsrett.

Forslaget om LLM i Ocean Law er en kort prosjektskisse. De to andre forslagene er på idéstadiet og dekanen har i samråd med forslagsstillerne vurdert det som for tidlig å søke om å opprette LLM innenfor disse fagområdene nå, og heller, inntil videre, se på andre løsninger innenfor nytt femte studieår.

Om notatet her

Opprettelse av LLM-grad reiser en rekke spørsmål. Noen av dem er løftet frem i notatet fra Forskergruppen i EU-/EØS-, konkurranse- og markedsrett og kommenteres nærmere her. Andre løftes frem her uten at det per i dag finnes faste svar på alle spørsmål. Notatet her tar ikke mål av seg til å på nåværende tidspunkt besvare alle spørsmål, men viser bredden i det som må utredes nærmere som del av en eventuell videre prosess.

De prinsipielle sidene ved hvordan et LLM-program ved UiB skal være

Når styret diskuterer om det skal opprettes en LLM-grad ved fakultetet, bør man ha i mente at rammene som legges for LLM-graden bør passe for enhver LLM-grad som også på et senere

⁵ Se sak 17/05 til Fakultetsstyret 16. mars 2005.

⁶ Se sak 63/09 til Fakultetsstyret 1. september 2009 og sak 87/09 til Fakultetsstyret 14. desember 2009.

⁷ Brev av 20.10.2008 fra Kunnskapsdepartementet

⁸ Se sak 23/21 til Fakultetsstyret 16. mars 2021

tidspunkt kan komme til å bli opprettet, selv om det per i dag foreligger et konkret forslag innen ett bestemt fagområde.

I notatet fra Forskergruppen i EU-/EØS-, konkurranse- og markedsrett skisseres det tre ulike modeller:

- En LLM-grad på 90 studiepoeng over tre semester der siste semester består av en masteroppgave på 30 studiepoeng
- En LLM-grad på 60 studiepoeng over to semester, der siste semester inneholder en masteroppgave på 20 studiepoeng
- Kombinasjon av en LLM-grad på 60 studiepoeng over to semester uten masteroppgave, og en LLM-grad på 90 studiepoeng over tre semester der siste semester består av en masteroppgave på 30 studiepoeng. Altså slik at studentene selv kan velge om de ønsker å ta en LLM-grad på 60 studiepoeng (uten frittstående/selvstendig oppgave, men likevel eventuelt med skriftlige arbeid innbakt i emnene) eller en LLM-grad på 90 studiepoeng med masteroppgave på 90 studiepoeng.⁹

Forskergruppen ser ut til å primært foretrekke et studieprogram på 60 studiepoeng som går over to semester, først og fremst av konkurransehensyn ved rekruttering internasjonalt. Dette kommenteres nærmere under kapittelet nedenfor om rekruttering.

Per i dag har Universitetet i Bergen hjemmel til å opprette et LLM-program (Masters of Law) på 90 studiepoeng over tre semester, og det er denne modellen som tilbys ved Universitetet i Oslo og Universitetet i Tromsø (mer om disse nedenfor under kapittelet om erfaringer fra andre institusjoner).

Parallelt med at vi diskuterer om vi skal opprette et LLM-program, er det også i ferd med å opprettes masterprogram i rettsvitenskap ved flere andre institusjoner som følge av at praksis knyttet til gradsforskriften er endret, og vi vet at det kan bli aktuelt med en rammeplan eller enighet om felles sluttkompetanse for jusutdanningene. På nåværende tidspunkt er det derfor usikkert hvordan tilbudet om jusutdanning vil se ut i Norge om få år fra nå. Hvis vi oppretter en LLM-grad fra første mulige tidspunkt, opprettes denne i et ukjent landskap der vi per i dag ikke vet hvordan utdanningstilbudet til norske studenter vil se ut, og vi vet ikke hvordan studentene vil agere og hvordan de eventuelt vil forflytte seg mellom ulike institusjoner for eksempel mellom en treårig bachelorgrad og en toårig mastergrad. Vil det bli økt mobilitet mellom de norske institusjonene som tilbyr jusutdanning, der studentene navigerer ut fra hvilke spesialiseringer som tilbys ved de ulike institusjonene? Dersom dette skulle bli tilfellet, vil det kan hende bli aktuelt å se på en endring av studieprogrammet fra en 90 studiepoengs LLM-grad med i hovedsak internasjonale studenter som målgruppe, til en toårig mastergrad med i hovedsak, eller i tillegg, norske studenter som målgruppe?

⁹ I notatet fra Forskergruppen i EU-/EØS-, konkurranse- og markedsrett kalles denne 90-poengsvarianten for «LLM by Research» og viser til «den velkjente internasjonale sondringen mellom «taught Masters programmes» og «LLM by Research».» Her vil internasjonaliseringsteamet i studieseksjonen bemerke at varianten som foreslås som «LLM by research» ikke samsvarer med det som etter vår erfaring vanligvis kalles for en «LLM by research». En «LLM by research» slik vi har sett dem beskrevet ved en rekke universitet i ulike land, vil være et studium som *utelukkende* består av å skrive et selvstendig skriftlig arbeid. Altså en LLM-grad bestående av *kun* et skriftlig arbeid med et studiepoengomfang som tilsvarer det totale omfanget av graden.

Spørsmålene over finnes det ikke svar på per i dag, men de indikerer at dersom vi skal opprette et LLM-program på nåværende tidspunkt, og uten unødige forsinkelser, vil det beste være å opprette programmet innenfor de rammene som gjelder per i dag: Altså et studieprogram på 90 studiepoeng over tre semester (ihht. brev fra departementet i 2008) og med en masteroppgave på 30 studiepoeng (minstekravet angitt i gjeldende Forskrift om opptak, studier, vurdering og grader ved Universitetet i Bergen).

Målgruppe og forholdet mellom LLM-grad og masterprogrammene i rettsvitenskap

I de tidligere styresakene fra 2005 og 2009, i fakultetets strategier og i handlingsplanene for internasjonalisering, har internasjonale studenter vært den eksplisitte målgruppen ved oppretting av LLM-program. I notatet fra forskergruppen trekkes også norske studenter frem som aktuell målgruppe:

I lys av NAV-skandalen og behovet for å øke EU-/EØS-rettskompetansen gjennom undervisningstilbudet ved norske juridiske utdanningsinstitusjoner fremstår tidspunktet for lansering av en LLM-grad i EU-/EØS-rett også betimelig. Interessen blant norske studenter er nok allerede til stede, og vil trolig bare øke i årene fremover.

Før oppretting av et LLM-program må vi definere hvem som skal være målgruppen for programmet, eventuelt hvilke andre studentgrupper som kan tas opp til programmet *i tillegg til hovedmålgruppen*.

En del av våre egne studenter tar en LLM-grad under utvekslingsopphold i utlandet. En LLM-grad gir ofte en grundigere faglig spesialisering innen ett bestemt rettsområde enn ordinære utvekslingsopphold av normalt ett semesters varighet der studenten velger ulike juridiske emner ofte uten en bestemt tematisk innretning. Uavhengig av om studenten har tatt en LLM under utveksling eller frittstående juridiske emner, innpasses delstudiene fra utlandet som spesialemer og/eller masteroppgave i studentens norske juridiske grad. Vi har i tillegg eksempler på at studenter har søkt opptak til LLM-program ved UiO som siden har blitt innpasset som spesialemer og masteroppgave i graden som utstedes fra UiB. Vi kan se for oss at norske studenter fra enten UiO eller UiT søker opptak til LLM-programmet og deler av LLM-programmet siden innpasses i en mastergrad i rettsvitenskap fra enten UiO eller UiT. Av hensyn til likebehandling burde det i prinsippet være samme muligheter for å tas opp til LLM-programmet og formelt oppnå graden Master of Law i tillegg til Master i rettsvitenskap uavhengig av ved hvilken institusjon man samtidig har studierett til et femårig masterprogram. Universitets- og høyskoleloven og den tilhørende godskrivingsforskriften sikrer at resultat oppnådd ved én institusjon kan innpasses i grad ved en annen institusjon. Mulighet for gjenbruk av studiepoeng i to ulike grader tildelt av én og samme institusjon må likevel utredes nærmere. Reglene her oppleves ikke å være helt klare og ulike institusjoner har tolket dem ulikt. En slik utredning vil likevel neppe kunne ses isolert fra godskrivingspraksis på tvers av institusjoner.

Det femårige masterprogrammet i rettsvitenskap, eventuelt et toårig masterprogram i rettsvitenskap i kombinasjon med en bachelorgrad i rettsvitenskap, er det som trengs for å bli jurist i Norge. Ifølge samfunnsoppdraget vårt forventes vi å kunne gi studentene våre nødvendige kunnskaper og ferdigheter innenfor rammen av disse fem (to) årene. Det vil si at om norske

studenter ønsker å fordype seg i EU/EØS-rett bør dette kunne gjøres innenfor rammen av det femårige programmet.

En styrking av undervisningen i EU/EØS-rett gjennom oppretting av et LLM-program vil komme også norske studenter til gode dersom vi legger til rette for at emnene som tilhører LLM-programmet i hovedsak også kan velges av studenter på femårig/toårig masterprogram i rettsvitenskap, eventuelt i noe ulik versjon dersom det er ønskelig at det skal innebære «noe ekstra» å være tatt opp til et LLM-program. Av ressurs hensyn (mer om dette nedenfor) er det nok også hensiktsmessig og nødvendig med felles undervisning i emner som inngår i LLM-programmet og valg- eller spesialemner i masterprogrammet i rettsvitenskap. Det er også en slik ordning med gjenbruk av emner/undervisning som ble lagt til grunn ved fakultetsstyrets behandling av spørsmålet om LLM i 2005 og 2009.

Ressursbruk

Som nevnt er manglende ressurser, først og fremst vitenskapelige, men også økonomiske, årsaken til at et LLM-program enda ikke er opprettet ved fakultetet. Ressurssituasjonen og -tilgangen på undervisningskrefter er fortsatt utfordrende i 2021, men er betydelig forbedret siden 2005. Siden 2005 og 2009 er antallet årsverk førsteamanuenser omtrent det samme (mellom 10-11) mens antallet årsverk professorer er doblet (fra 14 (2005) til 17,8 (2009) til 34,45 (2020)). Forholdstallet mellom antall studenter per vitenskapelig årsverk har også forbedret seg i perioden: fra 34,47 i 2005, til 28,44 i 2009 til 25,61 i 2020 (dette er basert på tall fra Databasen for høyere utdanning – DBH).

I dette kapitlet er det forsøkt å gi en oversikt over ulike elementer som vil kreve både personalmessige og økonomiske ressurser i både planleggings- oppstarts- og driftsfasen av LLM-program.

Vitenskapelige ressurser og undervisnings-/vurderingsressurser

Det må utpekes en programansvarlig/programleder for et LLM-program, som har det faglige ansvaret for programmet og som skal bidra til å sikre indre faglig innhold og sammenheng mellom de ulike elementene. Det bør fastsettes et årlig timetall for dette arbeidet, når programmet er kommet inn i ordinær drift. Det vil helt klart kreve en del ekstra arbeid i konkret planlegging og oppstart av programmet, og dette er noe som vil kreve undervisningsressurser.

Emneansvar for spesialemner er normalt satt til to timer per studiepoeng. For obligatoriske emner på første til fjerde studieår er det i tillegg gitt et generelt tillegg på femti timer.

Normen på antall forelesningstimer på engelske spesialemner er satt til to timer per studiepoeng. Opprinnelig var denne normen satt til å dekke all undervisning i emnet, da de fleste spesialemner kun hadde forelesninger. De senere årene har det skjedd en utvikling i både undervisningsformer og vurderingsformer på spesialemnene som går utenfor denne normen. Det bør tas stilling til hvor mye undervisning, inkludert obligatoriske arbeidskrav, fakultetet skal tilby i emnene som inngår i LLM-programmet, kontra det som tilbys på vanlige spesialemner.

Ulike vurderingsformer har ulike typer normering.

Masterveiledning er i dag normert til 11 timer for oppgaver på 30 studiepoeng. Det må vurderes om denne normen skal videreføres på LLM-programmet eller om den kan være høyere.

Hvis det tas opp studenter hvert høstsemester, så må fakultetet ha tilstrekkelige undervisningsressurser til å ivareta programmet, uavhengig av enkeltpersoners forskningstermin.

Kvalitetssikring- og utvikling

Studieutvalget (SU) ved fakultetet fungerer i dag også som programstyre for femårig- og toårig masterprogram. Det må vurderes om SU kan ha denne rollen også for LLM-program eller om det bør opprettes egne programstyrer for LLM-program.

Administrative ressurser

Fakultetets erfaring er at spesialemer krever endel administrative ressurser. Spesielt gjelder dette ved nye emner og større endringer i emner. Det er ulike studentgrupper på emnene med ulike behov og krav, og som generelt forventer mer individuell oppfølging. Studenter opptatt på et eget LLM-program vil forvente mer skreddersøm.

Det vil derfor være nødvendig å allokere en 100 % stilling til arbeidet med å planlegge og starte opp programmet. Dette både for å støtte og samarbeide med aktuell faggruppe om den formelle prosessen knyttet til opprettelsen av selve programmet ved UiB (fra utvikling og vedtak lokalt, gjennom sentral studiekvalitetsgruppe til endelig vedtak i Universitetsstyret), til markedsføring, få på plass reglement, kvalitetssikre opptak, og konkret undervisnings- og vurderingsplanlegging, -drift og evaluering. Etter hvert som man opparbeider seg rutiner, og LLM-programmet går over fra en utviklings- og pilotfase til ordinær drift, kan det legges til flere programmer eller oppgaver til stillingen.

Søke eksterne midler, mulige partnere og oppfølging

Det må vurderes om det kan/skal søkes om eksterne midler til planlegging og oppstart av nye program. I forslaget til LLM i EU/EØS-rett foreslås å søke Jean Monnet Chair/Jean Monnet Module.

Å utvikle slike søknader krever både vitenskapelige og administrative ressurser. Bli søknadene innvilget, er det krav om at fakultetet stiller med egenandel, og det må rapporteres på bruk av midlene både underveis og når prosjektet er ferdig.

Det kan også vurderes om LLM-program kan utvikles i samarbeid med andre institusjoner, fortrinnsvis i andre land. Oppretter man fellesgrader, åpner det for å søke egne typer midler som for eksempel Erasmus Mundus. Erfaring fra andre fagmiljøer ved UiB er at slike program er krevende å lede og å administrere.

Antall studieplasser på LLM-programmet

Det bør defineres hvor mange studieplasser det skal være på et program, og hvordan disse skal rekrutteres (se mer detaljer under Rekruttering av studenter). Herunder også om det skal avsettes et bestemt antall studieplasser til ulike studentgrupper/partnere.

Kobling til femårig/toårig masterprogram i rettsvitenskap

Det nye femte studieåret på ny studieordning er ikke endelig vedtatt. Hvis det her blir vedtatt spesialiseringlinjer, kan et LLM-program inngå som en slik linje eller må programmet være helt selvstendig?

Bruk av sommersemester

Dersom studentene skal kunne fullføre en LLM-grad på 90 studiepoeng raskere enn på halvannet år, må sommersemesteret tas i bruk. Da må fakultetet stille nødvendige ressurser til disposisjon om sommeren, for eksempel veiledningstimer på masteroppgave, undervisningsressurser og administrative ressurser. Det må tas stiling til om studentene må være i Bergen for å skrive sin masteroppgave eller om de kan være hvor som helst i verden.

Opptak

Studieavdelingen sentralt ved UiB har hovedansvar for internasjonale gradsopptak ved UiB. Det betyr at de bistår i det rent tekniske opptaket, kvalitetssikrer søkerens dokumentasjon og luker ut søkere som helt klart ikke er kvalifisert. Ulike land har ulike karaktersystemer, slik at det vil være nødvendig med faglige vurderinger av enkeltsoknader i opptaksfasen (i hvert fall frem til man har utviklet en praksis). I forslaget til LLM i EU/EØS-rett ønskes motivasjonsbrev som del av søknaden, i tillegg til minimumsnivå på engelskkunnskaper. Dette betyr at faglig ansvarlig for programmet må være tilgjengelig om sommeren i opptaksprosessen.

Samtidig arbeid med implementering av ny studieordning

Alt utviklingsarbeid som skjer de nærmeste årene, vil skje samtidig med den gradvise implementeringen av ny studieordning på femårig masterprogram og utfasingen av 2003-ordningen. Det betyr at arbeidet vil skje i en periode der endel fagmiljøer, og deler av administrasjonen, er presset for ressurser.

Markedsføring

Erfaring fra andre juridiske fakultet og andre fagmiljøer ved UiB er at det å bygge opp et studieprogram som en merkevare og å bli kjent hos potensielle søkere internasjonalt tar tid.

Rekruttering av studenter

Det finnes flere ulike målgrupper studenter til LLM-program. Det kan være norske studenter på masterprogram i rettsvitenskap, norske studenter som har fullført en bachelorgrad i rettsvitenskap eller ferdige masterkandidater i rettsvitenskap. Det kan være internasjonale studenter som kommer gjennom utvekslingsavtale, enten direkte til LLM-program (bilateral avtale) eller som starter på semesterutveksling og som så søker seg til LLM (Erasmus, søker opptak til LLM direkte etter utvekslingssemester, eller etter de har fullført graden sin hjemme) eller internasjonale studenter som søker seg hit på egenhånd gjennom det åpne marked.

Nær sagt ukentlig får fakultetet henvendelser fra hele verden (mest fra enkeltpersoner) om hvorvidt vi har en LLM-grad og hvordan søke opptak. Om vi får LLM-program å tilby så spør det 1) om de er interessert i fagområdet/områdene som tilbys og faktisk søker, 2) om de vil være kvalifisert, 3) om de takker ja til studieplass og 4) om de har råd til å bo i Norge for å studere, og faktisk møter. Erfaring fra andre miljø ved UiB og LLM-tilbudene i Oslo og Tromsø viser at få fullfører sammenlignet med antall søkere, jf. tall som er presentert nedenfor.

Når vi skal rekruttere til et LLM-program konkurrerer fakultetet i et helt annet marked enn det vi gjør for våre vanlige semester-utvekslingsplasser. Her må vi forholde oss til et internasjonalt LLM-marked. Da må profilen på programmet som tilbys være slik at det vinner markedsandeler i dette internasjonale og sterkt konkurransepregede markedet: Med andre ord: Vi må synliggjøre hvorfor studenter rundt om i verden bør velge det aktuelle LLM-programmet ved Det juridiske fakultet ved Universitetet i Bergen.

En god og gjennomtenkt markedsstrategi vil derfor være påkrevd.

Om gjeldende utvekslingsavtaler og opptak til enkeltemner/LLM

De internasjonale studentene våre rekrutteres i dag gjennom samarbeidsavtaler med partnerfakultet i Europa og resten av verden. Enkelte partneruniversitet, for eksempel i Kina, har samme ordning som vi har hatt til nå: At studentene kan ta en LLM-grad under utveksling som siden godskrives som del av studentens hjemlige studium. (“to grader på tiden av én”). Å tilby en LLM-grad ved fakultetet kan dermed være et forhandlingsfortrinn for *enkelte* samarbeidsavtaler, men som oftest likevel ikke avgjørende.

I hovedsak er de internasjonale studentene våre i dag Erasmusstudenter. Man kan ikke utveksle gjennom Erasmusprogrammet for å ta et gradsstudium.¹⁰ Flere europeiske partneruniversitet har likevel ordninger der (tidligere) Erasmusstudenter kan få godskrevet studiepoeng tatt under Erasmusutveksling inn i en LLM-grad dersom de søker om å fortsette studiene som LLM-student etter ett semester som Erasmusstudent, eller dersom de returnerer til utvekslingsinstitusjonen som LLM-studenter på et senere tidspunkt. For eksempel etter å ha fullført studiene i hjemlandet.

Som Erasmusstudent får studentene også levestipend i tillegg til sin eventuelle lokale studiefinansiering. Det gjør det enklere for studenter fra alle deler av Europa å komme til Bergen og Norge selv om Norge er regnet som et høykostland. Selv uten skolepenger oppleves det som dyrt for mange internasjonale studenter å bo her. Studenter som søker seg direkte til LLM-program vil ikke få stipend. De norske levekostnadene, uten stipend, kan gjøre det krevende å rekruttere internasjonale studenter til LLM-program selv om et LLM-program i Norge har den fordel at det ikke kreves skolepenger.

Erasmusstudenter og gjenbruk av emner

Minimumskravet for å være Erasmusstudent er at du har fullført studier tilsvarende 60 ECTS på hjemmeuniversitetet. Vi har en sterk anbefaling om at innvekslingsstudenter til oss har fullført minst to år, 120 ECTS hjemme. De fleste Erasmusstudentene som kommer til oss kommer midt i studiene sine, eller på slutten, og må som oftest returnere til sitt hjemland for å fullføre den graden de har opptak til. Noen bachelorstudenter fra utlandet har tidligere nevnt at de søker seg til mastergrader etter endt opphold i Bergen (gjærne fordi det var deres siste semester før fullføring av graden).

Hvis vi skal rekruttere Erasmusstudenter til LLM-program, bør vi vurdere om studentene kan gjenbruke emner de har gjennomført ved sin hjemlige institusjon, ved at det gis innpassing for disse emnene.

Det må da fastsettes krav/regler slik at Erasmusstudentene vet hva de kan få med seg inn i gradsprogrammet. Hvis LLM-emnene har “master classes” forbeholdt LLM-studentene, blir det mindre aktuelt/mulig å godskrive emner tatt under semesterutveksling ved UiB inn i LLM-graden. En mulig middelvei kan være at vi fastsetter regler om at for eksempel inntil 30 studiepoeng

¹⁰ Utveksling gjennom Erasmus+ skjer som del av studentens gradsstudium i hjemlandet, og kan ikke kombineres med at studenten samtidig oppnår en grad ved vertsuniversitetet. Gradsstudium gjennom Erasmus+ skjer i stedet i form av *fellesgrader*, såkalt Erasmus Mundus, der minimum tre høyere utdanningsinstitusjoner i tre ulike land går sammen om å tilby et gradsstudium og kan søke finansiering til utvikling og drift av dette, samt midler til studentstipend. <https://diku.no/programmer/erasmus-2021-2027-fellesgrader-erasmus-mundus>

«vanlige» spesialemer (gitte emner) kan innpasses i en LLM-grad, eventuelt med noen tillegg i etterkant, mens 30 studiepoeng av emnene i LLM-graden *må* være LLM-emner.

Erasmusstudentene våre er generelt veldig fornøyd, så det bør være grunnlag for at flere av disse vil ønske å bygge videre til en grad, eller returnere til et gradsstudium på et senere tidspunkt.

Erasmus Mundus

Skal det være mulig å gi Erasmusstudentgruppen stipend videre, må LLM-program opprettes som Erasmus Mundus¹¹. Det betyr at vi må inngå samarbeid med minst 2 andre institusjoner, og studentene må i løpet av studieprogrammet oppholde seg på minst 2 institusjoner som ikke er hjemmeuniversitetet deres. Det kan da bety at studentene har ett semester ved hver institusjon og at studentene bare tar 30 studiepoeng ved hver.

Erfaringer fra andre institusjoner

LLM-program internasjonalt

Det er store variasjoner i hvordan LLM-grader er bygget opp, ikke bare på tvers av verdensdelene, men også mellom landene internt i Europa. I det internasjonale «LLM-markedet» finnes det LLM-grader tilsvarende både 60, 90 og 120 studiepoeng. Selv om LLM er en internasjonalt kjent grad, er det ikke en felles standard for hvordan en LLM-grad er bygget opp. Det finnes varianter av to semesters varighet og 60 studiepoeng, to semester med tillegg av sommerferien (typisk september til september) og 60 eller 90 studiepoeng, og det finnes toårige program verdt 120 studiepoeng.

Vi ser også at LLM-program på 60 studiepoeng noen ganger er ferdig i mai/juni, altså etter reelt to semester, mens de andre ganger kan ha innleveringsfrist for oppgaven, eller muntlig forsvar av oppgaven, som inngår blant de 60 studiepoengene, så sent at sommeren og begynnelsen av det vi anser som høstsemester, i realiteten er med i studietiden, selv om programmet fortsatt bare gir 60 ECTS.

I Storbritannia finner vi LLM-program på 180 britiske credits, noe som normalt anses å tilsvare 90 ECTS, av 12 måneders varighet, fra september til september. Hovedregelen er likevel at selv om den avsluttende oppgaven som skrives gjennom sommeren leveres i september, tar sensur og offisiell tildeling av graden så lang tid at hele høstsemesteret også er fullført før LLM-graden er formelt oppnådd.

Internasjonalt finner vi altså ingen klar «fasit» på om et LLM-program bør være på 60, 90 eller for den saks skyld 120 studiepoeng for å tiltrekke seg studenter. Etter som LLM-program eksisterer i alle varianter, og fortsetter å tilbys i det format hver enkelt institusjon har valgt seg, må vi også tro at det er mulig å rekruttere studenter til LLM-program uavhengig av format og lengde.

LLM-program i Norge

Ser vi på hvilke LLM-program som tilbys av norske institusjoner finner vi at Det juridiske fakultet ved Universitetet i Oslo har tre LLM-program på 90 studiepoeng. Disse har de hatt i en årrekke (de samme programmene var oppgitt i fakultetsstyresaken i 2005). Det juridiske fakultet ved Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet startet opp sitt LLM-program på 90 studiepoeng i 2008.

¹¹ <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/opportunities/individuals/students/erasmus-mundus-joint-masters-scholarships>

Det er ikke rapportert om et fast antall studieplasser på programmene til DBH, slik at det ser ut som om alle kvalifiserte søkere får tilbud.

Søkertall rapportert til DBH fra 2007 og frem til i dag viser at det tar tid å bygge seg opp en tilstrekkelig søknadsmasse av kvalifiserte søkere. Erfaringer fra andre fagmiljøer ved UiB er at de mottar mange søknader fra internasjonale søkere som ikke er kvalifisert. Når man har kvalifiserte søkere og gir tilbud om studieplass er det ikke gitt at disse aksepterer studieplassen, ei heller at de faktisk møter til studiestart og semesterregistrerer seg.

Det er også noe frafall underveis og/eller at studentene bruker lenger tid på studiet, siden antallet fullførte grader er lavere enn antall møtte studenter.

Søkertall til LLM ved UiO og UiT:

Institusjon	Studieprogramnavn	2016				2017				2018				2019				2020			
		Søknadsalternative	Tilbud om opptak	Akseptert tilbud	Møtt til studiestart	Søknadsalternative	Tilbud om opptak	Akseptert tilbud	Møtt til studiestart	Søknadsalternative	Tilbud om opptak	Akseptert tilbud	Møtt til studiestart	Søknadsalternative	Tilbud om opptak	Akseptert tilbud	Møtt til studiestart	Søknadsalternative	Tilbud om opptak	Akseptert tilbud	Møtt til studiestart
UiO	Public International Law	400	35	25	25	394	55	25	20	371	50	30	25	400	45	25	20	449	65	45	40
UiO	Information and Communication	182	40	30	30	187	40	30	25	168	40	30	25	222	45	25	25	235	45	35	35
UiO	Maritime Law	245	30	20	20	241	30	25	15	211	30	20	20	190	25	15	15	244	35	25	20
UiT	Law of the Sea - master	77	20	10	5	78	35	25	20	91	30	20	15	79	30	20	15	145	30	20	15

Fullførte LLM-grader ved UiO og UiT:

Institusjon	Studieprogramnavn	Prosent egenfinansiering	2016	2017	2018	2019	2020
			Totalt	Totalt	Totalt	Totalt	Totalt
UiO	Public International	100	15	25	10	25	20
UiO	Information and Communication	100	20	25	20	20	25
UiO	Maritime Law	100	15	10	20	15	15
UiT	Law of the Sea - master	100	15	5	15	15	15

LLM-program i Norden¹²

Island

Islands universitet har ett LLM-program i Law, Natural resources and international environmental law¹³ på 90 ECTS. De tar ikke skolepenger, bare vanlig studieavgift på ca. kr. 5000.

Universitetet i Akureyri har ett LLM-program i Polar Law¹⁴ på 90 ECTS. De tar ikke skolepenger, men 50 € i «handling and processing fee». for søkere fra utenfor EEA/EU.

Sverige

¹² Her gis det en oversikt over LLM-program ved de største juridiske fakultetene i Norden. Oversikten er ikke uttømmende.

¹³ https://english.hi.is/llm_in_natural_resources_and_international_environmental_law

¹⁴ <https://www.unak.is/english/study/education/degree-seeking-students/polar-law>

Stockholms Universitet har fem LLM program¹⁵ på 60 ECTS på ett studieår. De tar skolepenger for søkere utenfor EU/EEA og Sveit på SEK 90.000.

Uppsala Universitet har tre LLM program på 60 ECTS¹⁶, ett LLM program på 120 ECTS som er et felles studieprogram sammen med University of Eastern Finland og UiT the Arctic University of Norway.

Lunds Universitet har to LLM program, der det ene er på 120 ECTS, mens studentene på det andre kan velge mellom 60 og 120 ECTS (ettårig eller toårig).

Finland

Universitetet i Helsinki tilbyr to engelskspråklige masterprogram innen juss, begge på 120 ECTS og med skolepenger på 15 000 € for studenter fra utenfor EU/EEA.

Universitetet i Turku tilbyr ett engelskspråklig masterprogram innen juss. Programmet er på 120 ECTS og har skolepenger på 10 000 € for studenter fra utenfor EU/EEA.

De finske universitetene bruker ikke betegnelsen «LLM» på sine program.

Danmark

Danmark tilbyr ikke engelskspråklige LLM-program, eller LLM-program med en internasjonal målgruppe. Danmark tilbyr den toårige kandidatutdannelsen som er en påbygging av en treårig bachelor i jura. Kandidatutdannelsen undervises (i hovedsak) på dansk.

Finansiering

Finansiering angår ikke bare vår interne finansiering av undervisning og administrasjon av programmet, men også potensiell finansiering for studentene.

Gratisprinsippet vil gjelde for LLM-program så lenge det ikke er tale om videreutdanningsprogram. Fakultetet kan derfor ikke kreve «kursavgift» for dette studiet, slik vi adgang til for en Executive master.

Et LLM-program vil inngå i Kunnskapsdepartementet sin finansieringskategori D, som er den samme som for toårig master i rettsvitenskap.

Kostnadskategoriene for 2021

Kategori	Basis	Studiepoeng	Kandidater enkel uttelling	Kandidater dobbel uttelling	Satser Dr.grad og Utveksling
D	93 150	52 650	40 500	81 000	-

Studieplasser til et LLM-program finansieres ikke av departementet som nye fullfinansierte studieplasser over statsbudsjettet. Studieplassene må derfor i utgangspunktet finansieres innenfor

¹⁵ <https://www.su.se/department-of-law/education/courses-and-programmes/masters-of-laws-ll-m-1.537495?q=&xpanded=>

¹⁶ <https://www.jur.uu.se/admissions/master-programme/>

fakultetets rammebevilgning. De eneste nye midlene som vil bli tilført fakultetets økonomi er resultatmidler av studentenes studiepoengproduksjon, som vil være 90 studiepoeng per student, samt resultatmidler for gradsoppgåelser.

Får vi full uttelling i resultatmidler betyr det per student på hele programmet (90 sp), ut fra 2021-satsene: $(52\ 650 \times 1,5) + 40\ 500 = 119\ 475$.

Fakultetet mottar resultatmidler to år etter at de er opptjent, og sentralnivået ved UiB holder tilbake 25 % av resultatmidlene. Fakultetets netto blir dermed ca. kr. 89 600 per kandidat.

Med 20 studenter på et kull som fullfører LLM-program betyr det totalt kr. 1 792 000 i resultatmidler.

Erfaring fra andre institusjoner tilsier at det vil ta tid å bygge opp kull med et slikt antall studenter. De første årene må nok baseres på færre studenter.

Mulig omfordeling av studieplasser

Fakultetet opprettet på eget initiativ 30 studieplasser på toårig master i rettsvitenskap i 2014 og fikk plassene fullfinansiert gjennom revidert nasjonalbudsjett i 2015. Disse studieplassene ble opprettet for at bachelorkandidater i rettsvitenskap fra Universitetet i Agder, Universitetet i Stavanger og Høgskolen i Innlandet skulle kunne søke seg direkte til masterprogram. Etter at praksis knyttet til gradforskriften ble varslet oppmyket våren 2021 og flere av institusjonene vil søke om mastergrader i rettsvitenskap (tre institusjoner har søkt om slik akkreditering allerede innen fristen inneværende år), så vil det etter hvert ikke være like stort behov for denne toårige mastergraden. Dersom fakultetet får beholde autonomi over disse studieplassene, kan en mulighet være å omfordele disse studieplassene til et LLM-program.

Søke eksterne midler

Prosjektstøtte fra HK-dir

Direktoratet for høyere utdanning og kompetanse har prosjektetableringsstøtte på inntil kr. 50 000 som er relevant å søke dersom vi planlegger å søke Jean Monnet Chair/Jean Monnet Module. Vi må sjekke nærmere om konkret tidsplan for en slik prosess.

Jean Monnet chair og module – EU-studier

I notatet om LLM-søknad innen EU/EØS-rett trekkes Jean Monnet chair¹⁷ og Jean Monnet module¹⁸ frem som aktuelle støtteordninger å søke på og disse kan begge bidra til å finansiere fagmiljøet og undervisningen, i første omgang over en treårsperiode. Jean Monnet er et tiltak innenfor Erasmus+ programmet med mål om å fremme verdensledende fagmiljøer for utdanning og forskning innenfor Europastudier, og både Jean Monnet Module og Jean Monnet Chair skal fremme kunnskap om EU, europeisk integrasjon og hvordan EUs institusjoner fungerer.

Maksimal støtte til Jean Monnet Chair over tre år er EUR 50 000 der støtten kan representere maksimalt 75% av de totale kostnadene på studieprogrammet. Den som får støtten må være fast

¹⁷ https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/opportunities/jean-monnet-chairs_en

¹⁸ https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/opportunities/jean-monnet-modules_en

ansatt, professor, undervise minst 90 timer per studieår innen EU-studier, der timene kan være alle typer undervisning unntatt individuell undervisning.

Maksimal støtte til Jean Monnet module er EUR 30 000 over tre år der støtten kan representere maksimalt 75 % av de totale kostnadene. Varighet må være minimum 40 undervisningstimer per studieår.

Hvilke rammer for LLM-program skal vi velge?

Antall studiepoeng totalt på programmet: 60 / 90 / 120 ECTS?

Per i dag er 90 ECTS/studiepoeng normen i Norge og det som Kunnskapsdepartementet har gitt tillatelse til.

Varighet: Med et program på 90 ECTS er rammene fra departementet satt til halvannet år. Hvis vi kan bruke sommersemesteret, kan studiet ta kortere tid. Det fordrer at fakultetet har tilstrekkelig med ressurser å bruke om sommeren. Universitetet i Oslo har i sin Forskrift og studier og eksamener¹⁹ fastsatt at *I et 1-1½-årig studieprogram til gradene (...) Master of Laws kan masteroppgaven med tilhørende emner eller pensum gjennomføres om sommeren.*

Masteroppgave: Etter norsk forskrift²⁰ skal masteroppgave være med, og den skal være på 30 studiepoeng. Dersom det er ønske om noe annet, så må UiB søke departementet om dette. Det er svært store variasjoner på dette området rundt om i verden, både på omfang av oppgave og om det i det hele tatt er oppgave. Hvis studenter fra UiO og UiT skal kunne søke godskrivning i det femårige masterprogrammet, av en oppgave skrevet som del av et LLM-program må oppgaven være på 30 studiepoeng. I flere europeiske land er 30 studiepoeng mye. Sammenligner vi oss med LLM-program i Storbritannia er vi i hovedsak på linje med dem om vi velger 90 studiepoeng masterprogram med 30 studiepoeng masteroppgave, men vi kjenner også til LLM-program i Storbritannia der «dissertation» tilsvarer 20 studiepoeng. Ved et program på 60 studiepoeng, ser vi at for eksempel Nederland har masteroppgaver på 15-18 ECTS som del av et 60 studiepoengs LLM-program. 15 ECTS masteroppgave finner vi også eksempler på i Tyskland.

Om det konkrete forslaget til opprettelse av LLM i EU/EEA

Forskergruppen i EU-/EØS-, konkurranse- og markedsrett viser i sitt notat til fakultetets tidligere formulerte policy om at et LLM-program kan være fordelaktig

- ved å styrke vår konkurranseevne i rekrutteringen av internasjonale studenter,
- å øke undervisningssatsningen på fakultetets prioriterte satsningsområder,
- samt økt internasjonalisering mer generelt.

Forskergruppen anfører videre:

«Den foreslåtte LLM-graden i EU & EEA Law vil særlig kunne bidra til å nå disse målene. Kursene som vil inngå i graden er allerede populære valgemner blant norske og særlig internasjonale

¹⁹ <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2005-12-20-1798>

²⁰ <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2005-12-01-1392>

studenter. Konkurrans- og markedsretten var lenge et særskilt satsningsområde for fakultetet, og forskergruppens medlemmer har opparbeidet et betydelig renommé på nasjonalt og internasjonalt nivå i løpet av de siste årene. EU-/EØS-retten er naturligvis også internasjonal av natur, og det tiltenkte samarbeidet gjennom LLM-graden med forskjellige eksterne aktører, som f.eks. ESA og EFTA-domstolen, vil bidra til å øke graden av internasjonalisering ytterligere.

Opprettelsen av verdens første LLM-grad i EU- og EØS-rett vil også kunne virke strategisk i flere andre henseende – for eksempel ved å legge et særlig godt grunnlag for søknader om eksterne midler gjennom Jean Monnet-programmet (Jean Monnet Chair og Jean Monnet Module). Det vil uten tvil også bidra til ytterligere profilering av både forskergruppen og dets medlemmer, og dermed også fakultetet og UiB, nasjonalt og internasjonalt.

I lys av NAV-skandalen og behovet for å øke EU-/EØS-rettskompetansen gjennom undervisningstilbudet ved norske juridiske utdanningsinstitusjoner fremstår tidspunktet for lansering av en LLM-grad i EU-/EØS-rett også betimelig. Interessen blant norske studenter er nok allerede til stede, og vil trolig bare øke i årene fremover.

Bergen er ellers et attraktivt reisemål for mange internasjonale studenter. Takket være de mange og gode internasjonaliseringstiltakene som har vært gjort de siste årene er UiB i dag godt kjent for studentene ute i Europa og resten av verden. Situasjonen med tanke på rekruttering til en LLM-grad i EU-/EØS-rett stiller seg vesentlig annerledes – og bedre – i dag enn for 10 år siden. I tillegg har UiB et klart konkurransefortrinn fremfor mange utenlandske utdanningsinstitusjoner som tilbyr LLM-grader, da det ikke kreves studieavgifter hos oss på samme nivå som andre steder. Dette vil nok kunne være et trekkplaster i seg selv. Vi tenker at det på nåværende tidspunkt bør være realistisk å sikte på årskull på LLM-graden bestående av 20-30 studenter.»

Det er ønskelig at også norske studenter bygger denne kompetansen, da den vil gå utenpå det de kan få gjennom det femårige eller toårige programmet alene i dag.

Forskergruppens medlemmer forvalter i dag 5 valgemenner som omhandler sentrale deler av den materielle EU-/EØS-retten – reglene om de fire friheter, konkurransereett, offentlig anskaffelser, statsstøtte og personvern. I tillegg ble det høsten 2020 opprettet to valgemenner som bidrar til å gi praktisk innsikt i hvordan EU-/EØS-saker prosederes både skriftlig og muntlig.

Ifølge spesielemnerrapporten etter studieåret 2019/2020 (Studieutvalgets sak 94/20-4) plasserer spesielemnene som er tenkt å inngå i LLM-graden (eventuelt i noe justert versjon) seg slik i rangeringen av spesielemnene ut fra produserte studiepoeng de siste fire år:

Rangering av emnene ut fra produserte studiepoeng de siste fire år:

Plass	Under- visnings- semester	Emnekode	Emnekortnavn	Sp	Endr	Plassering i fjor
5	H	JUS258-2-B	Competition Law	10	↓	4
17	H	JUS287-2-A	EU and EEA Commercial Law	10	↔	17
25	H	JUS285-2-A	EU and EEA Public Procurement Law	10	↑	26
33	V	JUS291-2-A	EU and EEA State Aid Law	10	↑	34

Det foreslåtte emnet JUS294-2-A Privacy and data protection - GDPR er også et allerede eksisterende emne. Det gikk for første gang våren 2021 med 16 studenter som tok eksamen. Emnet er for nytt til at det er med i spesielemnerrapporten fra 2019/2020 som er den sist avgitte rapporten.

Antall studenter møtt til eksamen i emnene fra og med studieåret 2016/2017 frem til i høst:

emnekode	emnenavn	semester	2016/2017	2017/2018	2018/2019	2019/2020	2020/2021	Oppmeldt H21
JUS258-2-B	Competition Law	høst	47	73	86	82	63	116
JUS285-2-A	EU and EEA Public Procurement Law	høst	29	32	30	30	29	41
JUS287-2-A	EU and EEA Commercial Law	høst	42	46	34	50	32	53
JUS291-2-A	EU and EEA State Aid Law	vår	24	21	19	12	12	-

Forslag til videre prosess

I denne omgang ber dekan og fakultetsdirektør styret om å ta saken til orientering. Med mindre styret ber om at prosessen stopper opp, vil fakultetsledelsen jobbe videre med å utredningen av LLM-program.

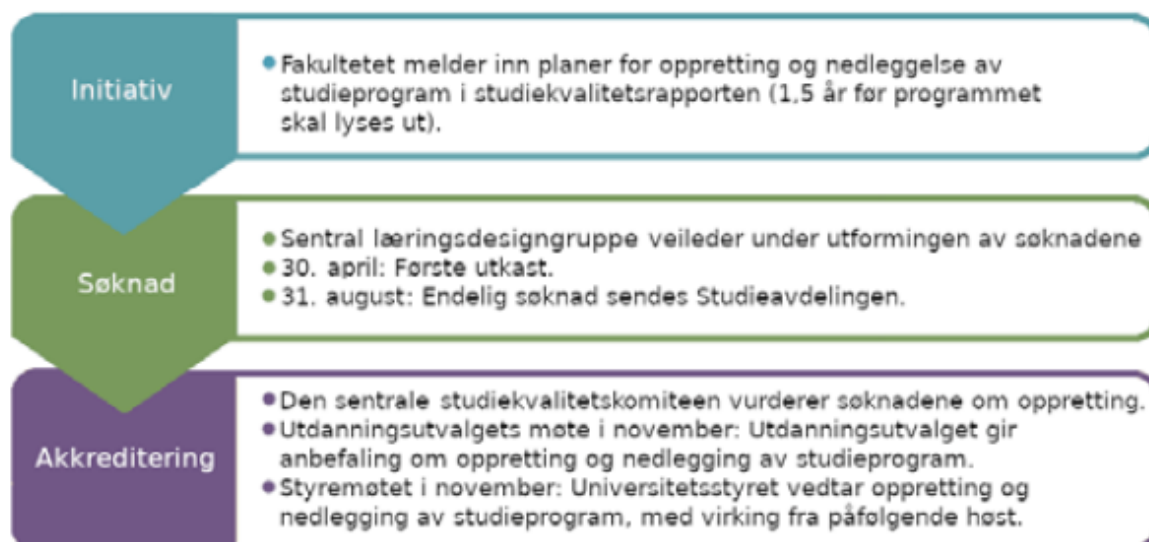
Forholdet til femårig (og toårig) masterprogram i rettsvitenskap må utredes nærmere og avklares. Dette må også ses i sammenheng med arbeidet som pågår med reform av femte studieår. Et sentralt spørsmål er her godskriving/gjenbruk på tvers av gradene.

Dekan og fakultetsdirektør anbefaler at vi i første omgang gir klarsignal for å utrede forslaget om å etablere et LLM-program i EU-/EØS-rett. De løsningene man kommer til her vil kunne danne en ramme for en eventuell etablering av andre program, dersom dette finnes hensiktsmessig. Hovedpoenget vårt i denne sammenheng er å samle kreftene om én «front-runner» som kan gi oss kunnskap og erfaringer som sier oss noe om fremtidsmulighetene på dette feltet.

Selv om det er mange usikkerhetsmomenter for prosessen videre, både i forhold til den faglige innretningen og hvordan denne skal tilpasses den nye studiemodellen for femte studieåret, samt også de økonomiske forutsetningene for å drifte en LLM-grad, ser vi det som ønskelig å gå videre i utviklingen av et LLM-program. Vi viser i den sammenheng til de faglige hensynene som er påpekt av forskergruppen for EU-/EØS-, konkurranse- og markedsrett:

Etter UiB sin ordinære saksgang for opprettelse av studieprogram tar prosessen halvannet år fra det første gang meldes om at det planlegges opprettelse av et nytt program, og frem til programmet kan lyses ut. Tidligste mulige tidspunkt for å kunne starte opp nytt program vil være høsten 2023.

Saksgang ved oppretting og nedlegging av studieprogram

På denne bakgrunn framsettes følgende

forslag til vedtak:

Fakultetsstyret tar saken til orientering.

Karl Harald Søvig
dekan

Øystein L. Iversen
fakultetsdirektør

19.10.2021
CHO/INTØ/KASØ/ØLI

Vedlegg:

1. Melding i Fakultetsnytt uke 13/14 og uke 15 2021 med invitasjon til å komme med forslag:

Mulig opprettelse av LLM-grad

Fakultetsstyret behandlet i sitt siste møte et initiativ fra forskergruppen i EU-/EØS-, konkurranse- og markedsrett» om å opprette en LLM-grad i «EU & EEA Law».

Fakultetsstyret uttalte seg positivt til den skissen som forskergruppen hadde presentert, og fakultetsledelsen ønsker nå å gå videre i prosessen med å utrede opprettelse av en LLM-grad mer detaljert. Før ledelsen går

videre med dette, er det ønskelig å få en oversikt over om flere fagmiljøer ved fakultetet har tanker om mulige LLM-grader som de ønsker å få opprettet.

Fakultetets knappe personalressurser vil sette begrensninger for opprettelse av nye studieprogram, men vi ønsker å få en oversikt over de planene som finnes for å kunne gjøre en god prioritering av de ressursene vi har. Fagmiljøer som har ønske om LLM-grad og har skisser for dette oppfordres derfor til å kontakte studiedekan Magne Strandberg innen fredag 16. april.

2. [Fakultetsstyresak 23/21 Orientering om mulig opprettelse av LLM-grad i «EU & EEA Law»](#)
3. [Fakultetsstyresak 87/2009 Forslag til LLM-grader ved Det juridiske fakultet](#)
4. [Fakultetsstyresak 63/2009 LLM-grad. Videre utredning. Joint Degree. Utredning](#)
5. [Fakultetsstyresak 17/2005 Etablering av ettårige mastergrader \(LLM\) ved Det juridiske fakultet](#)